

П. Г. ЖИТЕЦЬКИЙ І О. О. ШАХМАТОВ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зосереджено увагу на спільних особливостях методологічних пошуків П. Г. Житецького та О. О. Шахматова, відзначається, що Шахматов був послідовником не тільки свого безпосереднього вчителя П. Ф. Фортунатова й О. О. Потебні, а й Житецького. Це стосується насамперед системного підходу до мовних явищ у їхній історії, який найяскравіше реалізувався в концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов. Передусім саме в розробленні цієї концепції, як свідчить наведений у статті матеріал, Шахматов спирався на методологічні пріоритети Житецького.

Аналіз праці Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті порівняльно-історичного мовознавства кінця XIX ст. — початку XX ст. свідчить, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських (і ширше — слов'янських) мов належить саме Житецькому.

Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм уперше представлене в студіях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов як взаємодію.

Ключові слова: П. Г. Житецький, О. О. Шахматов, слов'янські мови, східнослов'янські мови, вокалізм, консонантизм.

Відомо, що О. О. Шахматов надзвичайно високо оцінював наукову творчість П. Г. Житецького, вважаючи його поряд з О. О. Потебнею та К. П. Михальчуком одним із засновників «наукового вивчення» української мови.

Саме з ініціативи й за підтримки Шахматова Житецький у 1898 р. став членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Вітаючи Житецького з цією подією, Шахматов писав: «Радію, що з нового року, який настав, ми належимо одній спільній установі — російській Академії наук, якій призначено, можливо, стати згодом спільноруським центром просвіти. Я впевнений, що Ви додасте до своїх праць з малоруської мови деякі нові роботи й оживите у виданнях нашої Академії інтерес до малоруської мови й літератури»¹.

Багато про що говорить і лист Шахматова до Житецького, датований 27 лютого 1905 р. і присвячений захисту українського друкованого слова (у зв'язку з виданням першого українського перекладу Четвероевангелія, здійсненого П. С. Морачевським)². Характерно, що саме в листі до Житецького

¹ Шахматов А. А. [Житецькому] Павлу Ігнат'євичу. Письмо 14 января 1899 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.— Ф. 1.— Од. зб. 49026.

² Див.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач.— Ніжин, 1999.— С. 3, 10–12, 67–73, 81; Глущенко В. А. А. А. Шахматов і

Шахматов подав політичний контекст видання Четвероєвангелія: «Комітет Міністрів вирішив відмінити розпорядження 1863 року, що давали Синоду підстави відмовляти в проханнях про випуск у світ або допущення в Росію малоруських перекладів. Отже, на клопотання Академії про дозвіл до друку перекладу Морачевського можна чекати на сприятливу відповідь, хіба з'являться причіпки в царині богословській. Але виправити богословські промахи, якщо вони є, неважко, і Академія зробить це. Незабаром буде скасовано закони 1876 й 1881 р. На це спрямовані відгуки Академії, Київського та Харківського університетів. Радію з цього найщиріше»³.

Ці й інші факти свідчать про спільність (або принаймні подібність) поглядів видатних українського й російського лінгвістів на долю української літературної мови.

Багато спільного, як ми покажемо далі, спостерігається й у методологічних пошуках Житецького та Шахматова.

На наш погляд, це насамперед стосується системного підходу до мовних явищ у їхній історії. Не випадково Шахматов, який (слідом за О. О. Потебнею) не поділяв тверджень Житецького про ранній занепад редукованих і причинно-наслідковий зв'язок занепаду редукованих та повноголосся, дуже високо оцінював наукову творчість Житецького. Є підстави припускати, що Шахматову імпував саме системний підхід Житецького до мовних явищ у їхній історії; такий підхід був характерний для самого Шахматова.

Типологічно близькою є й така особливість хронологізації мовних явищ минулого у студіях цих мовознавців, як надмірна архаїзація архетипів і фонетичних законів⁴.

Виділення подібних закономірностей ускладнюється тим, що в працях Шахматова, у тому числі в його літографованих університетських курсах, прямі посилання на студії Житецького відсутні, хоча в перелік рекомендованої літератури Шахматов їх уключав (ідеться про «Очерк звуковой истории малорусского наречия» і «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке»⁵).

Отже, у своїх дослідженнях Шахматов ішов не тільки за своїм безпосереднім учителем П. Ф. Фортунатовим і за Потебнею (що відзначала В. Ю. Франчук⁶), а й за Житецьким. Це особливо стосується концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. Пере-

украинская культура // Східнослов'янська філологія : Зб. наук. праць.— Горлівка, 2009.— Вип. 16.— С. 7–8.

³ Шахматов А. А. [Житецькому] Павлу Игнатьевичу. Письмо 27 февр[аля] 1905 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.— Ф. 1.— Од. зб. 49032.

⁴ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.).— Донецьк, 1998.— С. 68–69, 138–140, 180; Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. — Слов'янськ, 2017.— С. 113–115, 118–120, 204.

⁵ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— К., 1876.— IV, 376 с.; Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением Словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века.— К., 1889.— II, IV, 162, 102 с.

⁶ Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні // Мовознавство.— 1974.— № 3.— С. 36–44.

дусім саме в розробленні цієї концепції, як свідчить наш аналіз, Шахматов спирався на методологічні пріоритети Житецького.

За В. К. Журавльовим, реалізація необхідності подолати межі між вокалізмом і консонантизмом є значним досягненням славістики й уперше представлена в студіях Шахматова та Р. О. Якобсона⁷. Здійснений нами аналіз праці Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті порівняльно-історичного мовознавства кінця XIX ст. — початку XX ст. показав, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських (і ширше — слов'янських) мов належить українському вченому, у концепції якого зміни в українському консонантизмі, що виникли після занепаду редукованих голосних, були спричинені змінами у вокалічній підсистемі⁸.

Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію⁹.

У межах своєї концепції Житецький здійснив пошук причин низки фонетичних законів, що діяли в історії української та інших слов'янських мов; ці причини, як це імпліцитно представлене в ученого, не можна звести до взаємодії звуків у мовленнєвому потоці; наведений Житецьким матеріал об'єктивно свідчить про існування причин, які діють у самій фонетичній системі.

Аналіз показує, що Житецький першим здійснив спробу встановити причини еволюції всієї фонетичної системи української мови¹⁰. В його інтерпретації певна фонетична зміна (занепад редукованих) виступає причиною низки інших фонетичних змін: занепад редукованих викликає ланцюгову реакцію у вокалізмі та консонантизмі «спільноруської», а згодом окремих східнослов'янських мов.

У вокалізмі це повноголосся та дифтонгізація [o], [e] в нових закритих складах («двоголосся»); це замінні процеси, викликані намаганням відновити вокалізм, ослаблений занепадом редукованих. Отже, між повноголоссям і «двоголоссям» існує внутрішній зв'язок¹¹.

У консонантизмі це ряд змін у говорах «спільноруської» мови. Житецький поділяє їх на два однаково давні типи. Перший характеризується «підси-

⁷ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции.— М., 1987.— С. 485.

⁸ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 82–84, 91–95; Глуценко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов // Історія української лінгвістики : Зб. наук. праць.— К. ; Ніжин, 2001.— С. 49.

⁹ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 156–160, 163–165; Глуценко В. А. О. О. Шахматов про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов // Вісн. Слов'ян. держ. пед. ун-ту : Зб. наук. праць.— Слов'янськ, 2005.— Вип. 1.— С. 113–125; Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст.— 30-х рр. XX ст.— С. 150–154, 169–170.

¹⁰ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 82.

¹¹ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— С. 64, 108, 153, 264–265.

ленням» вокалізму та «ослабленням» консонантизму (майбутні українські, білоруські та деякі російські говори), другий — «ослабленням» вокалізму та «підсиленням» консонантизму (переважна більшість майбутніх російських говорів)¹².

Найбільш докладно Житецький розглядає перший тип. В історії говорів цього типу «підсилення» вокалізму передувало «ослабленню» консонантизму¹³. Останнє виявилось в переважанні дзвінких приголосних (зокрема, у відсутності або слабкому розвитку оглушення дзвінких), причому найпоєднаніше ця особливість реалізувалася в південно-східному наріччі української мови¹⁴.

У руслі зазначеної тенденції Житецький інтерпретує конкретні консонантні зміни. Розглядаючи приголосні в синтагматичному аспекті, учений виділяє нові консонантні групи, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і характеризує їх за ознакою голосу¹⁵. Як і Потебня, Житецький зосереджує увагу на «кількісних змінах приголосних», але трактує це явище вужче: до «кількісних» він відносить лише зміни приголосних за участю голосу й шуму¹⁶. Поряд з «кількісними» Житецький розглядає «якісні» зміни приголосних, які, на його думку, відбувалися внаслідок пом'якшення приголосних перед [j] та голосними переднього ряду¹⁷. Водночас звернення до деяких інтерпретацій Житецького показує, що він був схильний розглядати «якісні» зміни приголосних як різновид «кількісних»¹⁸, можливо, під впливом Потебні (це твердження Потебні обґрунтовував теоретично¹⁹).

Зокрема, Житецький вважав, що подовження пом'якшених приголосних у сполученнях «приголосний + [j]» було викликане необхідністю компенсувати певне «ослаблення» вокалізму, яке виникло внаслідок занепаду редукованих. З погляду вченого, «пом'якшено-подвоєні приголосні з'явилися для поновлення ослаблого консонантизму», вони є «навіть необхідним наслідком кількісного занепаду приголосних»²⁰. Отже, подовження приголосних унаслідок йотації Житецький відносив до «кількісних змін приголосних», але, на відміну від Потебні, бачив у подібних випадках не «ослаблення», а «підсилення» приголосних, аргументуючи це тим, що [j] переходив у звук, сильніший, ніж сам [j]²¹.

¹² Там же.— С. 209–211.

¹³ Там же.— С. 265.

¹⁴ Там же.— С. 162–164.

¹⁵ Там же.— С. 156–202.

¹⁶ Про концепцію «кількісних змін приголосних» Потебні див: *Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...*— С. 78–82, 87–90; *Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць.— К., 2004.— С. 173–180; Глущенко В. А. Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні // Олександр Потебня: сучасний погляд : Матеріали міжнарод. читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харків. філол. шк. 11–12 жовтня 2005 року.— Х., 2006.— С. 92–104.*

¹⁷ *Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.*— С. 220.

¹⁸ Там же.— С. 218, 220.

¹⁹ Див.: *Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...*— С. 88–89.

²⁰ *Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.*— С. 217.

²¹ Там же.— С. 218.

Об'єктом дослідження Житецького були і зміни [л] і [в] в [ў], однак учений розглядав їх не як «ослаблення» (таку інтерпретацію запропонував Потебня²²), а як «вокалізацію»²³. Звук [ў] на місці [л] і [в] Житецький назвав одним з «неминучих супутників звучного консонантизму»²⁴. Цей звук є не тільки в українській мові, а й у білоруській та в деяких російських говорах²⁵.

Узагалі в плані реалізації категорії дзвінкості / глухості приголосних білоруська мова більш близька до української, ніж до російської. Висувачучи це твердження, Житецький відзначав його гіпотетичність, пов'язану з недостатністю діалектного матеріалу. Брак оглушення приголосних у кінці слова і перед глухими приголосними в українській і білоруській мовах, за Житецьким, свідчить про те, що це давнє явище, яке виникло ще в говорах «спільноруської» мови. Проте пізніше воно локалізувалося головним чином у південно-східному наріччі української мови²⁶.

Отже, у межах концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецький розглядав історію фонетичних явищ, між якими він встановлював причинно-наслідковий зв'язок. Велике значення для подальших історико-фонетичних досліджень мало намагання Житецького вийти за межі фонетичного оточення і виявити причини, що діють у самій фонетичній системі.

Водночас необхідно відзначити, що трактування причинно-наслідкових зв'язків у Житецького є занадто узагальненим: так, занепад редукованих (причина) викликає повноголосся (наслідок), але механізм цього процесу залишено нез'ясованим. Звернення до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих, є, на наш погляд, і сильною, і слабкою стороною гіпотези Житецького: намагання вченого визначити рушійні сили в самій фонетичній системі мало, безумовно, новаторський характер, проте реалізовано такий підхід занадто абстрактно та схематично. Це й призвело до того, що встановлений Житецьким причинно-наслідковий зв'язок між занепадом редукованих і повноголоссям відкинули вже Потебня та М. О. Колосов²⁷.

У працях з української лінгвістичної історіографії відзначено, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є першою спробою цілісного огляду історичної фонетики української мови²⁸. Необхідно наголосити на тому, що системний підхід до мовних явищ у їхній історії Житецький реалізував насамперед шляхом поєднання в цілісній концепції розвитку вокалізму і консонантизму.

Важливо підкреслити, що вчений розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище,

²² Див.: Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві. . . — С. 80–81.

²³ Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— С. 158.

²⁴ Там же.— С. 211.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.— С. 210–213.

²⁷ Потебня А. А. К истории звуков русского языка.— Воронеж, 1876.— Ч. 1.— С. 44–45; Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка.— Варшава, 1878.— С. 261.

²⁸ Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : Навч. посібник.— К., 1991.— С. 170.

до якого звертається Житецький, органічно включене в загальну концепцію і з неї випливає. Проведене нами фронтальне вивчення історико-лінгвістичних праць XIX ст. — початку XXI ст. показує, що саме Житецькому належить пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі²⁹.

Проте цей факт залишився непоміченим як у працях з історичної фонетики української мови та слов'янських мов узагалі, так і в дослідженнях з історії мовознавства, незважаючи на те, що студіям Житецького звичайно давали й дають високу оцінку. У зв'язку з цим варто підкреслити, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є значним внеском не лише в україністику, а й у славістику: розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму на матеріалі будь-якої слов'янської мови має велике загальнославістичне значення³⁰.

Ще раз відзначимо, що Житецький пише саме про одnobічний зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їх взаємодію: в історії української мови зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали зміни в підсистемі приголосних. Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію (див. нижче).

Важливим у праці Житецького є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови³¹. З погляду вченого, між вокалізмом і консонантизмом існують компенсаційні відношення. «Ослаблення» вокалізму, за Житецьким, спричиняється до «підсилення» консонантизму, а «підсилення» вокалізму — до «ослаблення» консонантизму. Щоправда, учений трактує це твердження дещо механістично і за різними ознаками для голосних і приголосних: «ослаблення» вокалізму полягає в скороченні кількості голосних звуків (занепад редукованих), а «підсилення» консонантизму — у вживанні в певних позиціях (у кінці слова та перед глухими приголосними) сильних (глухих) приголосних звуків. Водночас сама думка про те, що в тих чи інших сучасних слов'янських мовах (діалектах) та в їхній історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, виявилася дуже продуктивною в мовознавстві XX ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов (діалектів) на два типи — вокалічний і консонантний, які було інтерпретовано як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах³².

²⁹ Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. — С. 164.

³⁰ Там же.

³¹ Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. — К., 1987. — С. 89.

³² Исаченко А. В. Опыт типологического анализа славянских языков // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3. — С. 106–121; Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка // Славянская филология. — М., 1963. — Вып. 5. — С. 40–53; Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка : Учеб. пособие для ун-тов. — М., 1981. — С. 55, 75, 84, 112; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : Учеб. для студентов пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и лит.». — 3-е изд. — М., 1990. — С. 75, 157–158, 225–228; Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : Учеб. пособие для вузов. — М., 1980. — С. 18, 139, 206–207; Бромлей С. В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров // Диалектография русского языка. — М., 1985. — С. 8–31;

Слід підкреслити, що у студіях, на які ми тут посилаємося, пріоритет Житецького в постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму не відзначено.

Дослідження цієї проблеми в лінгвістиці ХХ ст. дозволили виділити низку особливостей, що характеризують вокалічні та консонантні мови, і водночас установити, що «чистих» вокалічних і «чистих» консонантних мов (діалектів) не існує. Так, у статті С. В. Бромлей показано, що вокалічні говори (з різним ступенем вокальності) є в усіх східнослов'янських мовах³³. Імплицитно подібні ідеї представлено вже в Житецького: він відзначав вокалізовані приголосні в говорах усіх східнослов'янських мов і більшу поширеність цих звуків в українських говорах порівняно з білоруськими та російськими³⁴.

Зберігає актуальність і твердження Житецького про те, що відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі. На думку вченого, у вокалізмі «індивідуалізм слов'янських наріч різкіше впадає в око; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків»³⁵. Це видається Житецькому закономірним: «Та інакше й бути не могло: своєрідна система голосних повинна була викликати своєрідну систему приголосних звуків»³⁶.

Подальшого поглиблення й поширення отримала також ідея Житецького про провідну роль вокалізму в процесі перетворення систем вокалізму і консонантизму слов'янських мов: саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали подальші зміни як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних. З погляду Житецького, для «спільноруської» епохи було характерне «процвітання глухих голосних»³⁷. Цей час і був періодом відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов. Прямо на це Житецький не вказує, проте ця теза представлена в ученого імплицитно: вона органічна для системи ідей Житецького.

Необхідно підкреслити, що сучасники й однодумці Житецького Потебня та Колосов не завжди були достатньо об'єктивними в оцінці ряду тверджень ученого. Зокрема, як відзначають дослідники, Потебня зосередив увагу майже виключно на недоліках праці Житецького³⁸. На притаманне Житецькому системне трактування явищ історії української мови вказував Колосов, проте результати, отримані Житецьким, Колосов оцінював як лише негативні: «Книжці п. Житецького не можна відмовити в цілісності системи й послідовності в проведенні основних думок. Але думки ці нічим не доведені та є науковим упередженням. Такою є, напр., думка його про доісторичну давність “підляських” дифтонгів»³⁹. Отже, Колосов, справедливо критикуючи Житецького за обмеженість історичного підходу до мовних явищ, не

Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология.— К., 1986.— С. 34–39.

³³ Бромлей С. В. Знач. праця.— С. 23–24, 27–31.

³⁴ Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— С. 211.

³⁵ Там же.— С. 145.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.— С. 67.

³⁸ Плачинда В. П. Знач. праця.— С. 96.

³⁹ Колосов М. А. Знач. праця.— С. 261.

дає об'єктивної оцінки досягненням Житецького в дослідженні системного характеру змін у мові.

Очевидно, суворість цих оцінок можна пояснити тим, що історичний зв'язок вокалізму і консонантизму в концепції Житецького виступає значною мірою в занадто загальному та схематичному вигляді. Обмеженість системного підходу до мовних явищ виявилася, зокрема, у припущенні для російської та білоруської мов, де збережено етимологічні [o], [e] в нових закритих складах (на відміну від української мови), двох протилежних процесів: спочатку подовження [o], [e] з наступною дифтонгізацією, а потім монофтонгізації дифтонгів і переходу подовжених [ō], [ē] в неподовжені голосні⁴⁰.

Неаргументованість цієї гіпотези викликала негативну оцінку сучасників Житецького. Під впливом критики Потебні, Колосова, В. Ягича⁴¹ Житецький відмовився від твердження про «спільноруський» характер дифтонгізації [ō], [ē], погодившись із Ягичем у тому, що «спільноруським» було лише подовження [o], [e]⁴². Проте, на думку Потебні, сучасні східнослов'янські мови не мають фактів, які свідчили б про «спільноруський» характер подовження [o], [e] в нових закритих складах: подовження цих голосних на східнослов'янському півдні можна реконструювати, спираючись на українські форми типу *кунь* «кінь», але, зокрема, у південноросійському наріччі «таких виразних слідів подовження» немає⁴³.

Отже, Житецький реконструював системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом (об'єднаних спільною причиною). Завдяки цьому історія фонетичних систем східнослов'янських мов виступає як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм). Це й зумовило те, що концепція зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького зберегла актуальність у мовознавстві ХХ–ХХІ ст.

Тезу Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму в історії української мови успадкував Шахматов. Як зазначалося вище, є вагомими підстави вважати, що Шахматов, розробляючи проблему взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських (насамперед східнослов'янських) мов (одну з центральних проблем історичної фонетики), брав до уваги передусім концепцію зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького, хоча прямих вказівок на це в працях Шахматова немає.

З орієнтацією на системний характер фонетичних змін була пов'язана вимога Шахматова «розглядати однорідні явища, що залежали у своєму походженні від однієї спільної причини та виникли в один і той же час, не поодиноці, а разом, у зв'язному викладі»⁴⁴.

⁴⁰ Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. — 30-х рр. ХХ ст. — С. 166–167.

⁴¹ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 46–47; Колосов М. А. Знач. праця. — С. 261; Jagić V. [Рец. на:] P. Žiteckij, Grundriss einer Lautgeschichte des kleinrussischen Dialektes, Kiev // Archiv für slavische Philologie. — 1877. — Bd 2. — S. 348–363.

⁴² Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в ХVІІ ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці : Філологія. — К., 1987. — С. 108–109.

⁴³ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 47.

⁴⁴ Шахматов А. А. [Рец. на:] J. Gebauer. Historická mluvnice jazyka českého. Díl. 1. V Praze a ve Vidni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vidni, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1900. — Т. 66. № 6. — С. 35.

Звідси можна зробити висновок, що Шахматов ставив завдання реконструкції системи однорідних (паралельних) фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови. Практичним утіленням цієї вимоги й стала насамперед його концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов ⁴⁵.

Одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття П. Ф. Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних, а І. О. Бодуеном де Куртене — третьої палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові ⁴⁶.

Здійснення в праслов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових у позиції перед голосними переднього ряду (а у випадку третьої палаталізації — після голосних переднього ряду) примусило Фортунатова висунути припущення, що праслов'янські губні та передньоязикові також пом'якшувалися перед передніми голосними, але палаталізація була неповною (до ступеня «напівм'якості») ⁴⁷.

З нашого погляду, сама ідея палаталізації приголосних будь-якого місця творення в праслов'янській мові виникла у Фортунатова із системних міркувань: палаталізація задньоязикових у праслов'янській — очевидний факт, але вибірність задньоязикових не знаходить пояснення, тому необхідно припустити, що палаталізації зазнавали й приголосні іншого місця творення — передньоязикові та губні.

Безперечно, висновок про палаталізацію всіх приголосних праслов'янської мови в зазначеній позиції став твердженням глобальної важливості. Воно було прийняте Шахматовим і обгрунтоване в багатьох його працях ⁴⁸.

Проте Шахматов не зупинився на цій тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому зробити подібний висновок щодо впливу на приголосні голосних заднього ряду.

Як фонетичний закон, паралельний законів палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду, Шахматов реконструював закон лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду (ці закони, з погляду дослідника, діяли в «передісторії» східнослов'янських мов). Реконструкція закону лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду стала оригінальним внеском Шахматова в компа-

⁴⁵ Глуценко В. А. Систематизація мовного матеріалу в працях О. О. Шахматова // Мовознавство.— 2014.— № 3.— С. 68.

⁴⁶ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков : Краткий очерк // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т.— М., 1956.— Т. 1.— С. 398–400, 413–416; Бодуэн де Куртене И. А. Два вопроса из учения о «смягчении», или палатализации, в славянских языках // Отд. отд. из Учен. зап. Юрьев. ун-та, 1893.— Юрьев, 1893.— № 2.— С. 14–17.

⁴⁷ Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т.— М., 1957.— Т. 2.— С. 18.

⁴⁸ Шахматов А. А. Русский язык : Лекции, читан. в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. [Литограф. изд. — М., 1890–91].— С. 149; Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики.— Варшава, 1893.— С. 13–16; Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging // Archiv für slavische Philologie.— 1903.— Bd 25.— S. 225; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 уч. г.) : Введение.— 2-е [литограф.] изд.— СПб., 1910–11.— Ч. 1.— С. 15; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— М., 2002.— С. 59–60; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка : Лекции, читан. в Петроград. ун-те в 1918–19 уч. г. // Архив Российской АН.— СПб.— Ф. 134.— Оп. 1.— Ед. хр. 334.— Л. 23.

ративістику. Зазначивши паралелізм цих законів, Шахматов увів в історичну фонетику слов'янських мов поняття акомодатії приголосних наступним голосним⁴⁹.

Поряд з регресивною акомодатією приголосних Шахматов реконструював і прогресивну палаталізацію та лабіалізацію приголосного [r] у праслов'янських (у ранніх працях — прасхіднослов'янських) «дифтонгічних сполученнях» [er], [ьr], [or], [ьr] (у термінології Шахматова — «спільнослов'янських», «спільноруських») ⁵⁰.

Отже, фонетичні закони палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) учений об'єднав як такі, що мають спільну причину — вплив голосних переднього або заднього ряду на приголосні в межах складу.

Паралельними в інтерпретації Шахматова є й такі реконструйовані ним фонетичні закони, як [e] > [ä] носове > [a] > [a], [e] > [ö] > [o], [ь] > [ü] > [o], [e] > [ä] > [a], [ē] > [ä] довге > [a]. Не торкаючись питання хронології цих процесів, їхніх етапів, відзначимо, що їх було об'єднано як V-депалаталізації, в основі яких лежить спільна причина — «дисиміляція» з попередніми м'якими приголосними, що стали м'якими саме внаслідок впливу голосних переднього ряду [e], [e], [ē], [ь], тобто в результаті дії закону палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду ⁵¹.

Цілком імовірно, що саме системні міркування примусили Шахматова реконструювати поряд з V-депалаталізацією паралельний процес V-делабіалізації ⁵².

На думку Шахматова, лабіалізація приголосних у праслов'янській мові відбулася до переходу [u] довгого в [y] довго та [u] короткого в [ь] — нелабіалізовані голосні середнього ряду ⁵³. Це дозволяє зробити висновок: у концепції Шахматова імпліцитно міститься припущення, що лабіалізація приголосних перед голосними заднього ряду була викликана делабіалізацією голосних ⁵⁴.

⁴⁹ Глуценко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики // Филол. науки.— 1987.— № 3.— С. 38; Глуценко В. А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 157.

⁵⁰ Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смячен. согласные // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1901.— Т. 67. № 7.— С. 48–49; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 35, 44, 47–48, 62–63; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка.— Л. 22 об.

⁵¹ Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка...— С. 21–23, 29–30, 34–35, 38, 44–45; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909–10 уч. г.) : Очерк истории звуков русского языка. [— Литограф. изд.— СПб., 1909–10].— Ч. 2.— С. 16–18, 44–45; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 117–119, 126, 134, 136.

⁵² Глуценко В. А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 164.

⁵³ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка.— С. 134. Цього висновку вчений дійшов не відразу. Раніше, розглядаючи деякі фонетичні явища західнослов'янських мов і дотримуючись твердження про те, що лабіалізовані приголосні виникли після розпаду праслов'янської мови, Шахматов писав про лабіалізацію приголосних «перед голосними о, о, и, ь, у», що відбулася в «західнослов'янську епоху» (див.: Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : О полногласии и некоторых других явлениях.— СПб., 1903.— С. 10).

⁵⁴ Глуценко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики.— С. 43.

Отже, депалаталізація та делабіалізація голосних у концепції Шахматова виступають як процеси паралельні, однорідні⁵⁵.

Таким чином, Шахматов розробив твердження про характерну для праслов'янської та «спільноруської» мов тенденцію до однорідності звуків у складі з погляду передньої або непередньої артикуляції. Тим самим, як відзначає В. В. Мартинів⁵⁶, було висловлено ідею складового сингармонізму (хоча сам цей термін пізнішого походження).

Оригінальним внеском у компаративістику стало твердження Шахматова про перерозподіл тембру між голосними і приголосними в межах складу, про передачу тембру від голосних попереднім приголосним (процеси палаталізації та лабіалізації приголосних, депалаталізації та делабіалізації голосних) і від приголосних сусіднім голосним (процеси лабіалізації голосних і делабіалізації приголосних) в різні періоди «передісторії» та історії слов'янських мов.

Ця теза поширилася в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві. Вивчення слов'янських V-депалаталізацій із активним залученням типологічних даних дозволило істотно уточнити подану Шахматовим хронологію цих процесів. Було встановлено, що V-депалаталізації в слов'янських мовах пов'язані з виникненням м'яких (палаталізованих) приголосних фонем, тобто зі становленням кореляції приголосних за м'якістю / твердістю, що виникла після занепаду редукованих голосних.

У концепції Шахматова імпліцитно міститься трактування V-депалаталізації та V-делабіалізації як показників самостійності ознак палаталізованості та лабіалізованості (лабіовеляризованості) приголосних.

У працях Шахматова фактично йдеться про те, що в східнослов'янських мовах ознака палаталізованості закріпилася за приголосними, а в голосних ознака ряду стала позиційною. Якщо в праслов'янській і «спільноруській» мовах була наявна акомодация приголосних попереднім (а в деяких випадках — і наступним) голосним переднього ряду, то в російській мові в результаті змін у системах вокалізму і консонантизму розвинулася акомодация голосних сусіднім палаталізованим приголосним і [j] ([i] нескладовому). Отже, Шахматов заклав основи твердження про яскраво виражений консонантний характер сучасної російської мови, набутий нею внаслідок еволюції вихідної системи з пануванням вокалізму⁵⁷.

Вивчення праць сучасників Шахматова свідчить, що тезу про акомодацию приголосних наступним голосним прийняли тільки однодумці вченого М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін і Б. М. Ляпунов⁵⁸. Лише в пра-

⁵⁵ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 159.

⁵⁶ Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация.— Минск, 1968.— С. 51.

⁵⁷ Глуценко В. А. Шахматов о переогласовке гласных переднего ряда в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методич. сб.— Славянск, 2004.— Вып. 12.— С. 27.

⁵⁸ Дурново Н. Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907–8 ак. г. в Московском ун-те.— М., 1907–1908.— С. 99–101, 156; Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г.— Казань, 1907.— С. 89–97, 111, 115; Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика : Из лекций, читан. в 1909–10 уч. ак. г.— Х., 1909–1910.— С. 53–56; Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова : Обзор его лингвист. тр. // Отд. Отг. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1923, 1924.— Т. 28, 29.— Ленинград, 1925.— С. 64.

цях учених Московської школи можна знайти в зазначений період і посилання на шахматовські V-депалаталізації⁵⁹. Проте в пізніших узагальнювальних працях Дурново та Кульбакіна про лабіалізацію приголосних взагалі не йдеться, а окремі V-депалаталізації розглянуто як процеси невзаємопов'язані, ізольовані⁶⁰.

Подальшого поглиблення шахматовська концепція не одержала, що можна пояснити гіпотетичністю її тверджень (джерелом цієї концепції стали майже виключно сучасні діалектні дані).

Отже, сучасники Шахматова недооцінили його концепцію взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

По-справжньому її було оцінено лише з фонологічних позицій.

З виникненням історичної фонології твердження Шахматова про дуже ранню (періоду відносної єдності праслов'янської мови) акомодацию (не тільки палаталізацію, а й лабіалізацію) приголосних голосним у межах складу підтримав ряд лінгвістів⁶¹. Воно, «як зерно, принесло свої плоди в цілій серії нових найвизначніших узагальнень і відкриттів»⁶²: Якобсон, перепи-савши цю тезу в термінах фонології, прийшов до висновку про наявність тембрової кореляції складів і складового сингармонізму в праслов'янській мові⁶³ (як відзначає Журавльов, тезу про відмінність твердих і м'яких складів у праслов'янській мові висунув Бодуен де Куртене⁶⁴, проте Якобсон сформулював її незалежно від засновника Казанської школи⁶⁵). Виникає термін *силабема*⁶⁶. Введення поняття групового сингармонізму⁶⁷ дозволило висунути й обґрунтувати тезу про трансформацію групового сингармонізму в складовий у праслов'янській мові та пов'язати це з дією закону відкритого складу⁶⁸. Повна реалізація цього закону (першим на помітний вплив закону відкритого складу в праслов'янській мові вказав Г. А. Ільїнський⁶⁹) спричинилася до руйнування сингармонізму, до розпаду групо-

⁵⁹ Дурново Н. Н. Знач. праця.— С. 157–161; Будде Е. Ф. Знач. праця.— С. 91; Кульбакин С. М. Знач. праця.— С. 54–56.

⁶⁰ Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка.— М. ; Ленинград, 1924.— С. 151–152, 170, 203; Кульбакин С. М. Украинский язык : Краткий очерк ист. фонетики и морфологии.— Х., 1919.— С. 27–28, 30–32.

⁶¹ Jakobson R. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves // Travaux du Cercle linguistique de Prague.— 1929.— Т. 2.— Р. 8, 20–23; Martinet A. Économie des changements phonétiques : Traité de phonologie diachronique. — Berne, 1955. — Р. 356; Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания.— 1961.— № 4.— С. 33–45; Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 32–42, 168.

⁶² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке...— С. 468.

⁶³ Jakobson R. Op. cit.— Р. 8, 20–23.

⁶⁴ Vaudouin de Courtenay J. Dzieła wybrane.— Warszawa, 1976.— Т. 3.— С. 69.

⁶⁵ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке...— С. 468.

⁶⁶ Аванесов Р. И. Из истории русского вокализма : Звуки *i* и *y* // Вестн. Моск. ун-та.— 1947.— № 1.— С. 41–57.

⁶⁷ Петрович Э. О некоторых сходствах между румынской и славянской фонематическими системами // Slavia.— 1959.— Роç. 28. Seš. 1.— С. 12–19.

⁶⁸ Журавлев В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке : Опыт диахронич/ фонологии.— Минск, 1963.— 46 с.

⁶⁹ Ильинский Г. А. [Рец. на:] О. Huger. Uvod do dějin jazyka českého. Praha, 1924 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1926.— Т. 31.— С. 349.

фонем і — пізніше — силабем. Це викликало занепад редукованих ⁷⁰, який сприяв формуванню кореляції приголосних за м'якістю / твердістю. З виникненням у частині слов'янських мов цієї кореляції й пов'язані слов'янські V-депалаталізації ⁷¹. У пошуках вихідного пункту зазначених явищ процес лабіалізації приголосних і дотичні до нього процеси делабіалізації голосних і виникнення протетичного [у] нескладового пов'язують із сатемовою палаталізацією та генезисом слов'янського [х] ⁷².

Отже, у дослідженні глобальних процесів історії фонетичних систем східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов історична фонологія пішла вказаним Шахматовим шляхом пошуку єдиних пояснень для низки фонетичних змін, що дозволило експлікувати історію фонетичної (фонологічної) системи як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів. Цікаво відзначити, що В. І. Постовалова ілюструє цю тенденцію розвитку історичної фонології саме «спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах — палаталізації, збігу [о] з [а] та закону відкритих складів» у студіях Журавльова ⁷³.

Свою актуальність для сучасної компаративістики зберігають як концептуальні твердження Житецького й Шахматова, так і спостереження вчених над конкретними явищами. Окремі недоліки досліджень цих компаративістів, пов'язані з розкриттям механізму та хронологізацією мовних процесів, не знижують ваги їхніх праць для лінгвістики. Завдання сьогодні полягає в поглибленні концепцій Житецького й Шахматова, в усуненні їхніх протиріч і в розв'язанні завдань, поставлених лінгвістами минулого, з урахуванням досягнень сучасного мовознавства.

Перспективи подальших лінгвоісторіографічних розвідок ми вбачаємо в детальному розкритті шляхів дослідження вокалізму і консонантизму слов'янських мов у генетичному й типологічному аспектах упродовж XX ст. — початку XXI ст.

V. A. HLUSHCHENKO

P. H. ZHYTETS'KYI AND A. A. SHAKHMATOV FROM A METHODOLOGICAL PERSPECTIVE

The author dwells on the common features of P. H. Zhytets'kyi's and A. A. Shakhmatov's methodological researches and claims that Shakhmatov followed not only F. F. Fortunatov's (his immediate teacher) and O. O. Potebnia's doctrine but also Zhytets'kyi's one. First of all, it concerns the systematic approach to language phenomena in their evolution, which was best realized in the concept of vocal and consonant interaction

⁷⁰ Журавлев В. К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода // Вопр. языкознания.— 1963.— № 2.— С. 8–19; Журавлев В. К. Наука о праславянском языке...— С. 483–484.

⁷¹ Van Wijk N. La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves // Slavia.— 1937.— Roč. 15. Seš. 1.— S. 27–33; Martinet A. Op. cit.— P. 480–483; Furdal A. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego.— Wrocław, 1961.— S. 47–55; Калынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках.— М., 1961.— С. 19–20; Мартынов В. В. Знач. прая.— С. 31, 52–55; Чэжман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці — мяккасці ў беларускай мове.— Мінск, 1970.— С. 72–78.

⁷² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке...— С. 484.

⁷³ Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : Опыт логики-методолог. анализа.— М., 1978.— С. 171.

in the history of the Slavic languages. Above all, it was this concept, according to the article, in which Shakhmatov takes Zhytets'kyi's methodological priorities as the ground.

The analysis of Zhytets'kyi's «Essay on the Sound History of the Ukrainian Language» in the context of comparative linguistics of late XIX ct. — early XX ct. proves that the priority in setting the problem of vocal and consonant interrelation in the history of Eastern Slavic (and wider — Slavic) languages belongs to Zhytets'kyi.

Claims concerning the inverse impact of consonants on vocals were first suggested in Shakhmatov's researches, who considered connection of vocals and consonants in the history of the Slavic languages as mutual interaction.

Keywords: P. H. Zhytets'kyi, A. A. Shakhmatov, Slavic languages, Eastern Slavic languages, vocals, consonants, connection, interaction.